

dr hab. Leszek Małczak  
Instytut Literaturoznawstwa  
Wydział Humanistyczny  
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Katowice, 27 maja 2021 r.

UNIWERSYTET WARSZAWSKI  
WYDZIAŁ POLONISTYKI  
wpłynęło dnia 11.06.2021r

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Angeliki Zanki pt. *Naród między kontynentami. Emigracja Chorwatów do Ameryki Południowej i ich powroty do kraju w kontekście politycznym* napisanej pod kierunkiem dra hab. Patrycjusza Pająka

Emigracja, którą zajmuje się w swej dysertacji doktorskiej pani mgr Angelika Zanki, to bardzo ważny problem nie tylko naukowy i nie tylko dla Chorwatów, ale także problem społeczny, polityczny oraz gospodarczy, który dotyczy całego świata, przechodzącego obecnie przez okres wzmożonych ruchów migracyjnych, wywołanych czynnikami natury politycznej, ekonomicznej i religijnej. Jest to zatem z jednej strony paląca kwestia współczesności, z drugiej strony, jak pisze we wstępie Doktorantka, „Migracje jednostek i grup ludzkich są odwiecznym elementem egzystencji człowieka”. Wybór tematu badawczego stanowi bardzo ważną decyzję, od której w dużym stopniu zależy przyszłość naukowca. W tym wypadku należy ów wybór pochwalić i stwierdzić, że przedmiot badań jest istotny w wymiarze lokalnym, czyli w tym przypadku chorwackim (choć w dużym stopniu doświadczenia chorwackie są pokrewne z polskimi oraz z doświadczeniami innych narodów południowo- i zachodniosłowiańskich), globalnym oraz być może osobistym, dlatego, że pani mgr Angelika Zanki, jak sama pisze, ma korzenie chorwackie, a więc w jakimś stopniu przynależy do opisywanej społeczności. Ponadto studia emigracyjne, do których można zaliczyć recenzowaną pracę, to perspektywiczna gałąź wiedzy. Dysertację trudno przypisać na zasadzie wyłączności do jednej dyscypliny. Ma bowiem charakter interdyscyplinarny. Są w niej elementy rozprawy z zakresu historii, nauk socjologicznych, nauk o kulturze i religii oraz nauk o polityce.

Problem emigracji to stosunkowo nowe i słabo opracowane zagadnienie w polskiej sławistyce. Emigracja ma dla Chorwatów nieproporcjonalnie większe znaczenie od uwagi, jaką jej polska sławistyka i kroatystyka do tej pory poświęciła. Wielkie zainteresowanie Chorwatów tym tematem po upadku Jugosławii jest zrozumiałe, dlatego, że emigracja udzieliła Chorwackiej Wspólnocie Demokratycznej, najważniejszej i największej chorwackiej partii politycznej, ważnego finansowego oraz ideowego wsparcia w walce o niepodległość Chorwacji. Ale jednocześnie nie można zapomnieć, że emigracją zajmowano się naukowo również wcześniej, w okresie drugiej Jugosławii, zwłaszcza pierwszą i drugą falą emigracji. Pani mgr Angelika Zanki korzystała z publikacji i badań pochodzących z tego okresu, między

innymi z następujących opracowań: V. Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967; Lj. Antić, *Naše iseljeničtvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.*, Zagreb 1987; Lj. Antić, *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Zagreb 1991. Autorką pierwszej znaczącej polskiej monografii slawistycznej poświęconej emigracji jest Ewa Szperlik. Jej literaturoznawcza książka pt. *Chorwacka (nie)pamięć o Jugosławii. Przemileczenia, pominięcia i odpamiętanie w prozie chorwackiej po roku 1991* (Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2019), a zwłaszcza pierwszy rozdział pt. *Lęk przed „krawym potopem”. Jugosławia Tity z perspektywy chorwackiej emigracji politycznej (1945–1990)*, mogłaby stanowić dobry punkt odniesienia dla tematyki poruszanej w recenzowanej rozprawie. Wprawdzie pani mgr Angelika Zanki we wstępie uprzedza czytelnika – sygnalizuje to także w podtytule poprzez uwypuklenie kontekstu politycznego – że literatura emigracyjna nie będzie przedmiotem rozważań, jednak trudno pisząc o tożsamości czy wspólnocie zupełnie pominąć literaturę, która w procesie kształtowania wszelkich wspólnot w XIX i XX wieku odgrywała kluczową rolę, a o kształtowaniu takiej właśnie wspólnoty narodowej recenzowana dysertacja, między innymi, zdaje się mówić. Nie sposób również bez znajomości i analizy literatury zrozumieć stosunku emigrantów do Jugosławii, ich wyobrażeń na jej temat, które Ewa Szperlik określa jako jednoznacznie negatywne i które nazywa „chorwacką złą o niej pamięcią”.

Przedstawienie pracy zacznę od analizy jej metaforycznego tytułu. *Naród między kontynentami* brzmi nieco dramatycznie. Sugeruje jakieś rozdwojenie, bezdomność, żeby nie powiedzieć rozdarcie. Podtytuł pracy ogranicza liczbę kontynentów i precyzuje, że Autorce chodzi o emigrację do Ameryki Południowej (a zatem pominięte zostały Ameryka Północna, Australia jak również kraje europejskie). Tytuł sugeruje, że obydwa elementy są porównywalne. Przedstawione liczby, a mianowicie 3 mln Chorwatów na emigracji przy 4 milionach mieszkańców Chorwacji, taką równowagę mogłyby sugerować. Jednak to nie liczby są decydujące i najważniejsze. Emigracja jest rozproszona, emigranci w dużym stopniu, o czym pisze Autorka, ulegli asymilacji, a ich tożsamość okazuje się złożona, hybrydyczna. Nie wiemy też, czy chodzi o dwa, czy o więcej kontynentów. Między iloma kontynentami znajduje się naród chorwacki? Z wyliczeń Autorki wynika, że obecnie w Ameryce Północnej żyje około 500 tysięcy emigrantów i ich potomków, co stanowi ok. 17% całej emigracji. Oczywiście te proporcje między poszczególnymi kontynentami w poszczególnych okresach są zmienne. Dzisiaj według danych przytaczanych we wstępie rozprawy zdecydowanie najwięcej emigrantów żyje w Ameryce Północnej – 1 450 tysięcy (1 200 tysięcy w USA i 250 tysięcy w Kanadzie), na drugim miejscu znajduje się właśnie

Ameryka Południowa – 500 tysięcy emigrantów, na trzecim Europa – 350 tysięcy, a na czwartym Australia – 250 tysięcy. Ta liczba uwzględnia również potomków emigrantów, w tym ludzi, którzy nie znają języka chorwackiego i niewiele wiedzą na temat Chorwacji. Słowem metaforyczny tytuł, choć brzmi dobrze, budzi wątpliwości, gdyż nie do końca koresponduje zarówno z treścią pracy (problem tożsamości narodowej, kategoria narodu nie stanowi właściwego tematu rozprawy), jak i położeniem Chorwatów czy narodu chorwackiego, który od 30 lat cieszy się niepodległością. Trudno więc mówić o zawieszeniu narodu chorwackiego między kontynentami. Myślę, że to dosyć ryzykowna teza, a dla niektórych środowisk kontrowersyjna. Jeśli chodzi o podtytuł, wydaje się, że niepotrzebnie został dodany kontekst polityczny. Z kilku powodów: polityka zawsze odgrywa kluczową rolę w masowych migracjach, w rozprawie kontekst polityczny nie jest jedynym, w którym rozpatruje się zjawisko emigracji, dysertacja nie ma charakteru pracy z zakresu nauk o polityce.

Praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii i streszczenia w języku angielskim. Rękopis liczy 257 stron. W rozprawie został przyjęty porządek chronologiczny. Kolejne rozdziały to kolejne fale, etapy chorwackiej emigracji. Autorka za innymi badaczami, Ivanem Čizmićem, Draženem Živiciem i Ivo Nejmašićem, wyróżnia cztery fale emigracji, obejmujące lata: 1880–1914; 1918–1939, 1945–1989, 1990–do dziś. W pierwszym rozdziale pt. *Emigracja jako problem polityczny* poruszane są kwestie ogólne i teoretyczne. Autorka przedstawia w nim definicje pojęć: emigracja, wychodźstwo i diaspora. Sięga tu do źródeł polskich, anglosaskich i chorwackich. Zostały przedstawione stan badań nad zjawiskiem emigracji w Chorwacji, zmiany, jakie w kolejnych okresach zachodziły w stosowanej do jej opisu terminologii oraz instytucje zajmujące się emigrantami. Autorka afirmuje chorwacki punkt widzenia oraz interpretacje. W rozdziale tym konsekwentnie akcentuje rolę czynnika politycznego oraz polityki prowadzonej przez władze poszczególnych państw jako tych, które w największym stopniu kształtują i nadają ton procesom migracyjnym. W trzecim podrozdziale poświęconym tożsamości politycznej emigrantów zauważa, że wśród emigrantów chorwackich, pochodzących z różnych regionów, z upływem czasu wspólnota i tożsamość regionalną zaczęła zastępować wspólnota i tożsamość narodowa. Kolejne cztery rozdziały stanowią opis następujących po sobie fal emigracji.

W rozdziale zatytułowanym *Pierwsza fala exodusu – 1880–1914* pani mgr Angelika Zanki skupia się na czynnikach natury społeczno-ekonomicznej, które skłaniały Chorwatów, przede wszystkim mieszkańców Dalmacji, do emigracji. Uwzględnia przy tym skomplikowane położenie ziem chorwackich podzielonych między austriacką i węgierską

część Austro-Węgier oraz rozgrywane politycznie przez Węgrów stosunki chorwacko-serbskie. Okres I wojny światowej został nazwany przejściowym pomiędzy dwoma falami emigracji. Po ukazaniu tła społeczno-politycznego i przyczyn zjawiska emigracji Autorka przechodzi do szczegółowego przedstawienia samego przebiegu i organizacji procesu migracji do krajów Ameryki Południowej. Trzeci i ostatni element to opis funkcjonowania chorwackiej społeczności w nowej rzeczywistości. Ważny wątek tego rozdziału stanowi prezentacja zakładanych przez emigrantów organizacji i stowarzyszeń. Było ich bardzo dużo, ale niewiele dowiadujemy się na ich temat. Bardziej szczegółowo Autorka przedstawiła gazety i czasopisma, które wydawali emigranci. Okazuje się, że sytuacja polityczna w kraju wywierała decydujący wpływ na nastroje i poglądy polityczne emigracji, podzielonej w pierwszym okresie na zwolenników monarchii austro-węgierskiej oraz jej przeciwników, którzy w okresie I wojny światowej stanęli po stronie zwolenników jugoslawizmu.

Kolejny rozdział rozprawy pt. *Druga fala exodusu – okres międzywojenny* powtarza schemat z pierwszego rozdziału. Najpierw zostało ukazane społeczno-polityczne tło nowej fali emigracji. Rolę Austro-Węgier przejęły elity serbskie, odgrywające główną rolę w pierwszej Jugosławii, której częścią stały się ziemie chorwackie. Chorwaci nie zajmowali podmiotowej pozycji w nowym tworze państwowym zdominowanym przez Serbów. Środowisko emigrantów nie było jednorodne i dzieliło się na tych, którzy wspierali ideę bycia częścią Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, a później Królestwa Jugosławii oraz ich przeciwników, co należy uznać za odwieczną dychotomię narodu chorwackiego trwającą co najmniej od okresu odrodzenia narodowego, ale determinowaną przez czynniki zewnętrzne i *de facto* niemożność samodzielnego decydowania o swoim losie. Przedstawione zostały statystyki emigracyjne, z których wynika, że druga fala trwała o wiele krócej i była słabsza. Zaprezentowano również organizację i przebieg emigracji, także od strony instytucjonalnej i prawnej. Ostatni element to opis warunków życia emigrantów oraz formy ich zrzeszania, pokazane analogicznie jak w poprzednim rozdziale w oparciu o analizę emigracyjnych organizacji i periodyków. W porównaniu do poprzedniego okresu stowarzyszeń i gazet było znacznie więcej, ale ich omówienie zajmuje o wiele mniej miejsca i pozostawia duży niedosyt. Nie jest oczywiście możliwe omówienie wszystkiego. Wydaje się jednak, że wybór kilku reprezentatywnych organizacji i periodyków oraz szczegółowa analiza ich działalności, próba wypracowania jakiegoś modelu analizy tych instytucji, powinna zostać podjęta przez Autorkę. Jeden z podtytułów tego rozdziału brzmi: *Sytuacja polityczna na obszarze Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców oraz Królestwa Jugosławii i polityka emigracyjna tych*

państw. Tymczasem było to jedno państwo, które zmieniło nazwę. Można było się tu posłużyć stosowanym przez Autorkę określeniem pierwsza Jugosławia.

W czwartym i piątym rozdziale dochodzi do zmiany sposobu formułowania tytułu. Brzmiały one: *Fala emigracyjna po zakończeniu drugiej wojny światowej oraz Rola diaspery i implikacje związane z powrotami emigrantów od lat 90. do dzisiaj*. Tak oto z jednej strony struktura pracy jest logiczna i konsekwentna, z drugiej strony zabrakło tej konsekwencji w nadawaniu tytułów. Tytuł piątego rozdziału brzmi właściwie jak jego podtytuł.

W rozdziale *Fala emigracyjna po zakończeniu drugiej wojny światowej* okres drugiej Jugosławii został podzielony na trzy podokresy: 1945–1948, lata 50-te i 60-te oraz od Chorwackiej Wiosny do lat 90-tych. Ta część pracy okazuje się krótsza od dwóch poprzednich. Najmniej miejsca poświęcono trzeciemu podokresowi. Mniej jest również informacji o każdym z trzech dotychczas omawianych aspektów, od przyczyn emigracji przez jej przebieg po ukazanie funkcjonowania środowisk emigracyjnych w nowej rzeczywistości. Oczywiście można by napisać osobną książkę o każdej z omawianych fal. W tej chwili chodzi mi bardziej o proporcje. Przy takiej koncepcji pracy, a mianowicie chęci przedstawienia całych dziejów, wyczerpanie tematu jest niemożliwe. To cena, jaką się płaci za syntezę. Niemniej proporcje powinny zostać zachowane. Zwłaszcza dwie dekady po Chorwackiej Wiosnie, którym Autorka poświęciła niecałe trzy strony, wymagają bardziej szczegółowego przedstawienia. Trzecia fala emigracji, zwłaszcza w pierwszym i trzecim podokresie to typowa emigracja polityczna. Po II wojnie światowej uciekali ludzie związani z reżimem Niezależnego Państwa Chorwackiego oraz ci, którzy nie chcieli żyć w komunizmie. Autorka podkreśla, że cechą wspólną wszystkich podokresów stanowi krytyczny stosunek do komunizmu i niezadowolenie z pozycji zajmowanej przez Chorwatów w drugiej Jugosławii. Po stłumieniu Chorwackiej Wiosny społeczeństwo chorwackie ogarnęła apatia, zapanowała, jak ją nazywają badacze, chorwacka cisza.

Ostatni rozdział pracy zatytułowany *Rola diaspery i implikacje związane z powrotami emigrantów od lat 90. do dzisiaj* przynosi kilka nowości. Pod względem objętości jest on dłuższy od poprzedniego oraz różni się od niego pod względem koncepcyjnym. O ile wcześniej Autorka skupiała się na emigracji i losie emigrantów na obczyźnie, o tyle teraz przedmiotem analizy i opisu stały się powroty emigrantów do Chorwacji oraz znaczenie polityczne emigracji w procesie kształtowania nowego państwa. Czytelnik ma również okazję zapoznać się z badaniami ankietowymi przeprowadzonymi przez Autorkę wśród stypendystów chorwackiego rządu, uczęszczających na zajęcia w Croaticum – Centrum Języka Chorwackiego jako Drugiego i Obcego. Okazuje się, że wojna w latach 90-tych nie

tylko w Chorwacji rozbudziła uczucia narodowe i skonsolidowała zdecydowaną większość społeczeństwa w walce o niezależność i niepodległość, ale również wpłynęła na integrację chorwackiej emigracji, wśród której, jak zauważają chorwaccy badacze, dokonał się proces odrodzenia narodowego, rekroatytacji czy redefinicji ich tożsamości w przypadku grup określanych jako projugosłowiańska emigracja. W tym fragmencie pracy pojawiają się silniejsze tony krytyczne obecne w pracach cytowanych autorów i odnoszące się do tworzenia i wykorzystywania przez współczesną politykę chorwacką mitu o diasporze oraz upraszczania złożonych powodów emigracji, jednym słowem politycznej instrumentalizacji środowiska chorwackiej emigracji. Autorka stwierdza, że nie istnieją wiarygodne dane statystyczne o liczbie reemigrantów. Z tych liczb, które są przytaczane nie wynika, żeby było to znaczące zjawisko społeczne, na pewno nie można go porównać do liczby osób, które zdecydowały się na emigrację. Badanie ankietowe przeprowadzone przez Autorkę – która grupę osób ankietowanych nazywa trudną ze względu na problemy z jej doбором, znalezieniem respondentów, kontaktem z nimi czy przekonaniem do wzięcia udziału w badaniu – nie przyniosło znaczących rezultatów dla prowadzonych badań.

Na koniec przejdę do podsumowania i oceny dysertacji doktorskiej pani mgr Angeliki Zanki, zaczynając od kwestii formalnych, po których omówieniu przejdę do merytorycznej oceny pracy.

Rozprawa od strony formalnej została starannie przygotowana. Nie ma rzucających się w oczy błędów językowych. Moją poważniejszą wątpliwość budzi tłumaczenie określenia *iseljena Hrvatska* jako wysiedlona Chorwacja, gdyż w przypadku chorwackim w żadnym z omawianych w pracy okresów nie mówimy o wysiedleńcach czy też procesie wysiedlania chorwackiej ludności z terenów przez nich zamieszkałych. W podsumowaniu drugiego rozdziału pojawia się syntagma 'pytanie chorwackie', cytuję: „Wątpliwości dotyczące pytania chorwackiego w ojczyźnie przenosiły się na południowoamerykański grunt”. Zapewne chodzi tu o błędne tłumaczenie chorwackiej syntagmy *hrvatsko pitanje*, którą na język polski należałoby przełożyć jako: 'kwestia chorwacka'. Wątpliwości budzi bibliografia, która przypomina przypisy. Można odnieść wrażenie, że Autorka ograniczyła się do ich skopiowania. Ten materiał należałoby opracować, ponieważ mamy umieszczone w jednym miejscu nieprzystające do siebie źródła: opracowania naukowe obok drobnych wiadomości ze stron internetowych czy haseł encyklopedycznych. Część publikacji zostało rozpisanych na kilka pozycji bibliograficznych. W takiej pracy można by wprowadzić podział na literaturę podmiotową i przedmiotową, oddzielić opracowania naukowe od tekstów, które są przez Autorkę komentowane, analizowane i stanowią przedmiot badań. Szkoda, że zabrakło w

rozprawie diagramów i wykresów, które pokazywałyby liczby i przebieg emigracji w poszczególnych okresach i latach. Czytelnik musi szukać tych informacji i wyławiać je z całości.

Oceniając rozprawę pod względem merytorycznym, należy stwierdzić, że ma ona charakter przeglądowy. Podsumowuje i referuje istniejący stan badań. We wstępie Autorka pisze: „Niniejsza praca zbiera materiały dotyczące chorwackiej emigracji do Ameryki Południowej na przestrzeni ponad stu lat”. Uzależnienie od chorwackich źródeł w szczególności sposób dochodzi do głosu w piątym rozdziale, który zaczyna się od następujących słów: „W rozdziale piątym przedstawione są w dużej mierze informacje dotyczące diaspory chorwackiej na całym świecie, nie oznacza to natomiast, że nie dotyczą one Chorwatów w Ameryce Południowej. Badacze diaspory chorwackiej podkreślają jednak głównie przykłady dotyczące innych państw, zaznaczając jedynie, że sytuacja Chorwatów w krajach południowoamerykańskich wyglądała podobnie.” Rozprawę trudno zatem uznać za oryginalne dzieło naukowe. Wprawdzie we Wstępie Autorka wyróżnia oryginalny element swoich badań, pisząc, że praca „Jako pierwsza wskazuje pewne prawidłowości dotyczące wszystkich fal emigracji chorwackiej do Ameryki Południowej, między innymi wykazując polityczny charakter motywacji związanych z wyjazdami i często nietradycyjnymi formami powrotów Chorwatów do ojczyzny”. Jednak kilka stron później czytelnik dowiadyuje się o zorganizowanej w Chorwacji konferencji nt. *Historia chorwackiej emigracji politycznej w XX wieku*, której organizatorzy, cytując: „podkreślają, że wszystkie fale emigracji Chorwatów (czyli także ta z XIX wieku, uznawana przez niektórych badaczy za ekonomiczną) były polityczne”. Co więcej, wcześniej Autorka wyróżnia trzy powody składające się na specyfikę emigracji chorwackiej, z których ten trzeci brzmi: „Trzeci powód to zmienna motywacja wyjazdu, przy czym od początku znaczącą rolę odgrywały motywy polityczne.” Tymczasem poza indywidualnymi przypadkami na każdą masową emigrację wpływają czynniki czy decyzje polityczne. Nie można również zrównywać pierwszej fali emigracji z emigracją po II wojnie światowej i wszystkie nazwać w ten sam sposób politycznymi. Za element oryginalny moglibyśmy uznać przeprowadzenie przez Autorkę rozmów ze studentami, stypendystami rządu chorwackiego, pochodzącymi z Ameryki Południowej i uczęszczającymi na kurs języka chorwackiego w Centrum Języka Chorwackiego jako Drugiego Języka i Języka Obcego przy Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Zagrzebiu. Ale rezultaty tej ankiety nie odgrywają większej roli i nie wnoszą istotnych nowych elementów do pracy.

Recenzowana rozprawa to właściwie swoisty zarys dziejów chorwackiej emigracji ze szczególnym uwzględnieniem emigracji do Ameryki Południowej. Próbę przedstawienia

polskiemu odbiorcy historii chorwackiej emigracji należy uznać za udaną. Wywód jest jasny, pani mgr Angelika Zanki udowadnia, że panuje nad materia. Najbardziej brakuje w prowadzonych badaniach kwerendy dokumentów w archiwach. Przy takim temacie to jedna z ważniejszych procedur badawczych. Aspekt prawny, urzędy i instytucje zostały uwzględnione, ale bez kwerendy dokumentów, bez pracy w archiwach nie sposób opisać złożonego zjawiska emigracji, przedstawić kluczowych dla niej instytucji. Oczywiście badania archiwalne mogłyby dotyczyć trzech pierwszych fal emigracji. Poprzestanie na tekstach ustaw czy rozporządzeń, oficjalnych dokumentach jest niewystarczające. Kwerenda w archiwach mogłaby sprawić, że w pracy pojawiłby się oryginalny element badań.

Rozprawa stanowi swoistą bazę, fundament, na którym można prowadzić dalsze badania. Zadanie Autorki było bardzo trudne, zwłaszcza dla osoby u progu kariery naukowej. Chorwackie środowisko naukowe i społeczeństwo nie są jednomyślne i nie zajmują jednolitego stanowiska w ocenie emigracji. Duży wpływ na tę ocenę oraz interpretacje wywierają poglądy polityczne. Szkoda, że w dysertacji nie zostało to wyraźniej pokazane.

Pracę uważam za dobrą i potrzebną w polskiej nauce. Z całą pewnością wypełnia ona istniejącą w niej lukę i w tym sensie można powiedzieć, że ma charakter pionierski. Nie ukrywam, że z dużym zainteresowaniem i uwagą przeczytałem tekst. Nie mam wątpliwości, że dla polskojęzycznego czytelnika i dla polskiego środowiska naukowego będzie stanowiła źródło cennych informacji, dlatego można by pomyśleć o udostępnieniu rezultatów przedstawionych badań szerszej publiczności. Czy w formie monografii, czy w formie cyklu artykułów, które powstaną w oparciu o recenzowaną rozprawę, pozostaje kwestią otwartą. Lepsza wydaje mi się druga możliwość. Ona pozwoliłaby się skupić na mniejszym obszarze badań, dzięki czemu rozpatrywany problem naukowy można by ukazać dogłębniej, z wielu perspektyw, w sposób krytyczny czy też polemiczny wobec istniejących interpretacji emigracji chorwackiej, z wykorzystaniem nowoczesnych teorii i metodologii naukowych. Wówczas rezultaty już przeprowadzonych badań byłyby pod względem naukowym bardziej doniosłe.

Podsumowując stwierdzam, że recenzowana dysertacja spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o jej dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

